מחקרים

דליה עופר

עוינות, אדישות או שיתוף־פעולה: בעלות־הברית ופעולות ההצלה של היישוב

הרקע

עד דצמבר 1941, כשארצות־הברית הותקפה והפכה לצד לוחם, היו הדיפלומטים האמריקנים מקור לא אכזב למידע על גורלם של יהודי אירופה תחת הכיבוש הגרמני. לאחר שארצות־הברית הצטרפה למלחמה, הפכה אירופה מבודדת יותר והמידע היה פחות נגיש. ואף־על־פי־כן, דרך ארצות נייטראליות הוסיפו להגיע למערב ידיעות – מן העיתונות הסובייטית, ממודיעים לסוניהם, מנציגי תנועות המחתרת וגם מגרמנים. גורל היהודים הוזכר בדוחות רבים, ואילו אחדים הוקדשו אך ורק לנושא זה.

בקיץ 1941 פירסמה הסוכנות הטלגרפית היהודית (JTA) ברבים ידיעות על טבח יהודים לא־לוחמים במינסק, בברסט־ליטובסק, בלבוב ובמקומות אחרים. ואולם מאחר שידיעות אלה פורסמו אך ורק בעיתונות היידישאית, הייתה להן השפעה מוגבלת. בסתיו אותה שנה פירסם ה"ניו יורק טיימס" בעמודיו האחוריים דיווחים של חיילים הונגרים על רצח המוני של יהודים בגאליציה ובשטחי ברית־המועצות שנפלו תחת כיבוש גרמני. הממשלה הפולנית הגולה סמכה ידיה על דוחות אלה ודיווחה גם היא על מעשי זוועה שעשו הנאצים והאוקראינים בפולנים וביהודים.

בתחילת האביב של 1942 נתרבו הידיעות על מעשי רצח המוניים, והן הפכו מפורטות יותר. העיתונות פירסמה גם תיאורים של השיטות שהשתמשו בהן.

הדיווחים של חודשי האביב וראשית הקיץ, שציטטו מקורות שונים (חיילים הונגרים, אנשי־עסקים שוודים ואחרים), סיפרו על רצח מכוון של קהילות יהודיות שלמות שנעשה בידי יחידות חיסול מיוחדות, ה"איינזאצגרופן". ידיעות מרומניה חשפו את גורלם של יהודי בסאראביה וצפון־בוקובינה, ומייד לאחריהן הגיעו ידיעות אחרות בדבר גידושים לטראנסיסטריה. הדין־וחשבון הידוע של הממשלה הפולנית הגולה מ־2 ביוני הוסיף, כי מעשי הטבח לא נעצרו בקו החזית של ברית־המועצות; גם בפנים המדינה הומתו מאות אלפים מיהודי פולין בצורה שיטתית במחנות השמדה שיועדו לכך.

באוגוסט 1942 הגיע לבריטניה ולמחלקת המדינה של ארצות־הברית מברק שחובר בידי ד"ר גרהארד ריגנר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בג'נבה, וריכרד ליכטהיים, נציג הסוכנות היהודית. המברק חשף תוכנית להגלייתם, ריכוזם במזרח והשמדתם של שלושה וחצי עד ארבעה מיליונים מיהודי אירופה הכבושה. נאמר שם שההמחה תבוצע בעזרת חומצה פרוסיח, ומקור התוכנית במפקדתו של היטלר. כך תיפתר אחת ולתמיד הבעיה היהודית.

מברק זה תרם להבנת המניעים והמטרות של מה שכבר היה ידוע באותו הזמן למדינאים ולמנהיגים היהודים. הוא קישר בין המידע בדבר מעשי הרצח לבין הגידושים מצרפת "ליעדים בלתי־ידועים". מידע זה הגיע באמצעות ה־American Friends Service Committee (הקווייקרים) שפעלו בצרפת הלא־כבושה (צרפת של וישי), ופורסם לעתים תכופות בעיתונות האמריקנית במהלך הקיץ של 1942.[1]

ואף־על־פי־כן לא פורסמה ההצהרה הפורמאלית של בעלות־הברית על הרצח השיטתי של היהודים – "הפיתרון הסופי" – אלא ב־17 בדצמבר 1942. היא פורסמה בו־זמנית בוושינגטון, במוסקווה ובלונדון. הודאה רשמית זאת של בעלות־הברית כי יהודי אירופה מושמדים באורח שיטתי, סימנה נקודת מפנה. במשך חודשים רבים קודם לכן נמנעה מחלקת המדינה מלחשוף מידע זה לעיתונות, ודרשה שראשי הארגונים היהודיים והמנהיגים הקהילתיים ימתינו בטרם יביאו לידיעת הציבור את מה שהיה ידוע להם. הדבר מצביע הן על ריפיון ידיים וחוסר יכולת לתפוס את ממדי האסון והן על חששם של פקידי מחלקת המדינה פן פרשת השמדתם של היהודים תסיח את הדעת ותסיט משאבים ממטרות המלחמה העיקריות. חשוב לא פחות היה הפחד פן מתנגדים פוליטיים יציגו את המלחמה בפני הציבור האמריקני כ"מלחמה יהודית", כטענתה של התעמולה הנאצית, טענה שזכתה להסכמת האנטישמים. אלה היו הנסיבות שבמסגרתן עוצבה המדיניות בשאלת גורלם של יהודי אירופה.[2]

פעולות הצלה של בעלות־הברית

עמדתן של בעלות־הברית כלפי הצלת היהודים לאחר שהידיעה על "הפיתרון הסופי" של היטלר כבר הפכה לנחלת הכלל תוארה בצורה נרחבת ומפורטת בכמה וכמה ספרים. כותרת ספרו של דיוויד ויימן "הפקרת היהודים" (The Abandonment of the Jews) סבעה את המונח וקבעה את עמדתו המוסרית של

המחבר. וכך כתב: "תוסר הרצון להציע מקלט (למי שיכלו להימלט) היה הסיבה העיקרית לתגובה הבלתי־מספקת של העולם המערבי לשואה".[3] הנרי פינגולד תיאר את כישלון מה שכינה "מדיניות ההצלה". א' קראוט וד' ברייטמן הדגישו את חוסר היעילות של המדינאים האירופיים בספרם The Refugee Problem and European Jewry, 1933-45. בספר שיצא זה עתה, The Quadruple Trap קובע ש' אהרונסון, כי זה בלתי־היסטורי לראות את "הפקרת" היהודים מנקודת מבט מוסרית, מכיוון שהשאלה היהודית הייתה בסלה בשישים כאשר על כף המאזניים השנייה היו מוטלות שאלות מדיניות וצבאיות כלליות. ב' וסרשטיין, שבדק את מדיניות בריטניה כלפי יהודי אירופה בקונטקסט של ניהול המלחמה בידי בריטניה ומדיניותה במזרח התיכון ובארץ־ישראל לאחר פירטום הספר הלבן, מצא שמדיניות ההצלה של בריטניה נקבעה רובה ככולה על־פי פאראמטרים פוליטיים אלה.[4]

המדיניות של בעלות־הברית המערביות נקבעה הן על־פי שיקולי פנים והן על־פי שיקולי חוץ: בחזית הפנים היו אלה האנטישמיות והשדולה נגד ההגירה; בזירה הבין־לאומית היו אלה ההסגר על אירופה הכבושה והיחסים העדינים עם הסובייטים, שהיו רגישים עד מאוד לכל רמז בדבר מגעים עם נציגים נאציים.[5] ואכן, לפעולות ההצלה לא ניתנה מעולם תשומת לב במדיניות המלחמה של הממשלות הדמוקרטיות. ראינו זאת כבר בשלהי 1942, כשממשלות המערב קיבלו בעת ובעונה אחת מידע הן על "הפיתרון הסופי" והן על מה שכונה אז "תוכנית טראנסניסטריה".

השמדת יהודי באסאראביה ובוקובינה, מיוני עד ספטמבר 1941, וגירוש הנותרים לטראנסניסטריה, בקצה הדרומי של אוקראינה, בין נהרות הדנייסטר והבוג, בספטמבר 1941 ועד ינואר 1942, נודעו במערב כמעט בשעת התרחשותם. מנהיגי יהדות רומניה ובראשם וילהלם פילדרמן, וילהלם פישר, הרב אלכסנדר שפרן ומישו בנבנישתי קיימו קשרים עם ארגונים יהודיים בארצות הנייטראליות, עם "הצלב האדום" הרומני והבין־לאומי ועם הכנסייה הקאתולית ברומניה. למנהיגים היהודים ברומניה, ובמיוחד לפילדרמן, נודע עוד בתחילת 1942 על חששותיהם של כמה מנהיגים רומנים (וביניהם מיחיי אנטונסקו, ראש הממשלה) בדבר מדיניותו הפרו־נאצית של יון אנטונסקו. מידע זה הועבר אף הוא למערב.

בדצמבר 1942, כמעט שנה לאחר שהסתיים הגירוש הגדול של כ־140,000 יהודים לטראנסניסטריה, הציעו מנהיגים רומנים ל־70,000 היהודים שגורשו ונותרו עדיין בחיים, להגר מטראנסניסטריה לארץ־ישראל. הם דרשו תשלום של 200,000 ליי (כ־400 דולאר) לגולגולת – הוצאות ההעברה. היהודים ראו בתוכנית זאת אות לשינוי טעמם של מנהיגי רומניה בכל מה שקשור לבריתם עם הנאצים בכלל, ובעקבות כך – נסיגה מן המדיניות הנאצית כלפי היהודים.

ממשלת בריטניה התנגדה לתוכנית ומחלקת המדינה הלכה בעקבותיה. הם ראו בה מעשה סחיטה של הרומנים וניסיון נאצי לעורר רגשות אנטי־בריטיים בקרב הערבים על־ידי עידוד הגירה רחבת היקף לארץ־ישראל, שהייתה נתונה אז למשטר הספר הלבן. לפיכך הם התעלמו משיקולים הומניטאריים ומאפשרויות של הצלה. העובדה שהתוכנית הודלפה לעיתונאים על־ידי מחלקת המדינה מעידה על כוונות

בעלות־הברית לשים קץ לכל משא־ומתן ולחסל את כל התקוות הקשורות לתוכנית טראנסניסטריה.[7] פרשה זאת, שהתרחשה בשעה שהידיעות על "הפיתרון הסופי" הגיעו לציבור, היא דוגמה אחת מני רבות של התנגשות אמיתית ומהותית בין פעולות הצלה לבין שיקוליהן הפוליטיים של בעלות־הברית.

ארץ־ישראל: הידיעות על "הפיתרון הסופי" והתגובות

לעיתוני ארץ־ישראל הייתה גישה לאותם מקורות מידע עצמם ששימשו את העיתונות במדינות המערב, וגם למקורות אחרים. החל בסתיו 1939 ועד סוף 1941 הגיעו לארץ מספר יהדים מפולין, ביניהם מנהיגים ציונים אחדים שנמלטו מפולין בתחילת המלחמה. הם תיארו את השלבים הראשונים של ביצוע המדיניות הנאצית — הקמת המועצות היהודיות (היודנראטים) והבריחה של משפחות וצעירים רבים לשטחי ברית־המועצות. הם מסרו על הגירושים מאיזור לודז' ומכפרים קטנים אחרים לקהילות גדולות והסבל שנגרם בעקבות זאת. לארץ־ישראל הגיע גם מידע באמצעות מכתבים פרטיים מווילנה, מיוגוסלביה ומרומניה, אם גם במובנים מסוימים המידע הזה הכביד על הבנה מלאה של מציאות החיים היהודיים כפי שהייתה. מן העדויות, שתיארו הן את הסבל והן עוצמת הרצון להישרד, לא ניתן היה להבין אפילו זמן רב אחרי התחלת ההשמדה ההמונית בקיץ 1941 שמדובר בסיטואציה קיצונית וחסרת תקדים. במשך השנתיים הראשונות של המלחמה רווחו התקוות שהכיבוש הנאצי יהיה קצר־ימים והיהדים יצליחו, כך או אחרת, לעבור בשלום תקופת אימים זאת. כך התבטאו מנהיגי ציבור וסתם יהדים באירופה הכבושה (והדבר מוצא ביטוי ביומנים ובעדויות של התקופה).

יחסים קרובים וקשרי משפחה הדוקים עם הגולה לא עזרו ליישוב הארצישראלי* להבין את המדיניות והכוונות הנאציות לפני הציבור היהודי ומנהיגיו בבריטניה ובארצות־הברית, או טוב יותר מהם. רק בנובמבר 1942, כשקבוצה של יהדים ארץ־ישראלים, שנלכדו באירופה ב־1939 עם פרוץ המלחמה וחלקו שם עם אחיהם בפולין את החיים בגיטאות ובמחנות העבודה, שבה לארץ־ישראל (במסגרת של חילופים), הבינו ביישוב שההשמדה ההמונית החלה. יהודי ארץ־ישראל, בדומה לשאר האומות שלחמו בהיטלר, למדו על "הפיתרון הסופי" רק לאחר שרובם הגדול של יהדי אירופה, שהיו תחת כיבוש נאצי, כבר הושמדו.

התגובה של הנהגת היישוב ל"פיתרון הסופי" הייתה תגובה של צער ואבל, שלוו במאמץ כביר לכבוש רגשות אלה כדי לאפשר פעולה יעילה ומעשית. כבר באותם ימים הביעו מנהיגים רבים את רגשי האשם שכירסמו בהם ועשו העוכה מחודשת, בכאב, של מעשיהם, מעשי התנועה הציונית ובמיוחד פעולות היישוב לסייע ליהדי אירופה ולהצילם. תוך חיבוטי נפש הם בחנו שוב ושוב את האידיאלים הציוניים שלהם לנוכח "הפיתרון הסופי". יחד עם זאת, הם החלו מיד, במהירות וביעילות, לפעול כדי לסייע הן ליהדים שהיו תחת כיבוש נאצי והן לאותם יהדים שהיו

* היישוב מנה קצת יותר מ־177,000 נפשות בתחילת 1933 וכחצי מיליון ב־1939, כשפרצה המלחמה. הגידול המהיר של היישוב נבע מעלייה מפולין, מגרמניה ושאר חלקי הרייך ומן הבלקנים.

במדינות הציר שסכנת הגירוש למזרח הייתה מאיימת עליהם או שהיו צפויים לכיבוש נאצי בעתיד. מטרת תוכניותיהם הייתה להגדיל את מספר היהודים שנמלטו מאירופה הכבושה למדינות נייטראליות, במיוחד לטורקיה ולספרד, וכדי להשיג זאת הבטיחו לממשלותיהן אספקת מזון לפליטים היהודים כל עוד נמשכה המלחמה והגירה למקלט בטוח לאחר תום המלחמה. הם פעלו גם להרתיע את הממשלות בחצי האי הבלקני משיתוף־פעולה עם הנאצים ומשילוח יהודיהם לפולין. מבצע עיקרי היה משלוח חבילות מזון וסיוע אחר ליהודים תחת הכיבוש הנאצי, בסיוע "הצלב האדום" הבין־לאומי. כל אותן הצעות היו תלויות בהכרח בבעלות־הברית ובמדינות הנייטראליות, שיכולתן ורצונן להעניק מקלט ליהודי אירופה היו המפתח לכל פעולת הצלה רחבת היקף. היה ברור כי בלי שיתוף־פעולה כזה כל מאמצי ההצלה יצומצמו באורח קיצוני.[8]

מנהיגי היישוב עקבו בדריכות אחר התקדמות המלחמה והמערכות הצבאיות של בעלות־הברית וניסו לחזות את מהלך ההתפתחויות ואת השפעותיהן על השאיפות הציוניות.[9] מנהיגי היישוב הזדהו הזדהות מלאה עם מטרות המלחמה של בעלות־הברית ועם המהלכים האיסטרטגיים העיקריים של המלחמה, אף־על־פי שכמה שיקולים איסטרטגיים היו בעלי השפעה ישירה על תוכניות הצלה וסיוע פוטנציאליות, כמו ההחלטה לא לשאת ולתת עם הנאצים או ההסגר על גרמניה ועל אירופה הכבושה. מגעים עם ארצות הבלקן, ששם יהודים רבים עדיין נותרו בחיים, היו חיוניים להצלחתה של כל תוכנית הצלה וסיוע.

דוד בן־גוריון, משה שרתוק (לימים — שרת) ומנהיגים אחרים היו שותפים לאמונה כי בחשבון אחרון, וללא קשר לאינטרסים פוליטיים וכלכליים, המדינות הדמוקרטיות היו מושפעות מן ההיבט המוסרי של בעיות פוליטיות. הם העריכו, שלהיבט זה משקל לא מבוטל בתהליך קבלת ההחלטות, הגם שלא היו תמימים כדי לחשוב שמשקלו הוא מרכזי. הם היו סבורים כי שיקולים מוסריים ימלאו תפקיד בהסדרי השלום שיבואו בעתיד. לשם כך נבנתה בקפידה מדיניות שנועדה לחזק את כוחו הפוליטי של היישוב כתמיכה לתביעה המוסרית שלו. לפיכך פעלה המנהיגות למזער את הקונפליקט בין בריטניה והמטרות הפוליטיות של היישוב. בן־גוריון ושרתוק פעלו ליצור אווירה של פשרה, חרף אכזבות וכישלונות אין־ספור ביחסיהם עם הבריטים.

הנחות בסיסיות אלה של המדיניות הציונית היו תקפות כאשר הגיעו ליישוב הידיעות על "הפיתרון הסופי", על ממדי ההשמדה ואופייה השיטתי, ידיעות שהציבו את נושא ההצלה בשורה הראשונה.

למשך תקופה קצרה, מנובמבר 1942 עד פברואר 1943, ואפילו עד האביב של אותה שנה, הייתה שורה אופטימיות ביישוב בדבר חגובת בעלות־הברית ל"פיתרון הסופי". אפילו בינואר 1943, לאחר שבעלות־הברית דחו רבות מן הדרישות המעשיות של היישוב ושל ארגונים יהודיים, נותרה עדיין מידה של חוסר בהירות בדבר הכוונות האמיתיות של בעלות־הברית לגבי תוכניות ההצלה. בין ינואר ואפריל 1943, כאשר התכנסה ועידת ברמודה לדון על פעולות הצלה וסיוע לפליטים, התחילו מנהיגי היישוב להבין כי אין הרבה תקווה לערב את בעלות־הברית בתוכניות הצלה רחבות היקף.[10] למרות זאת הם לא חדלו להציג

לבעלות־הברית תוכניות להצלה ולפנות למצפונם. ובאותה העת החל היישוב עצמו במבצע לסייע ליהודי אירופה, כשהוא מסתמך על האמצעים של אנשיו ושל הקהילות היהודיות בעולם החופשי. ב־1943 הוקם "ועד ההצלה", שייסד משלחות הצלה וסיוע במדינות הנייטראליות.

שתי המשלחות העיקריות היו בג'נבה ובאיסטנבול והיו שונות זו מזו באופיין ובתחומי פעולתן. המרכז בג'נבה היה פעיל בקיום קשר עם השטחים תחת הכיבוש הגרמני. הוא קיים קשר עם יהודים — ראשי קהילות או ציונים במערב ובמרכז־אירופה — והיו לו קשרים סובים יחסית עם סלובקיה ויוגוסלביה. ליכטהיים ניהל חליפת מכתבים עם רוב הארצות האלה ונתן שוואלב, נציג תנועת "החלוץ" (תנועה שהוקמה לאחר מלחמת־העולם הראשונה להכשרת צעירים חברי תנועות נוער בגילים 18 עד 25 בארץ־ישראל), קיים קשרים הדוקים יחסית עם פולין. בשווייץ התמקדו הפעולות בקשרים פוליטיים עם נציגים של מדינות בעלות־הברית ומדינות נייטראליות ועם אנשים שבאו מגרמניה ומחלקים אחרים של אירופה הכבושה. קשרי העבודה שלהם עם נציגי בעלות־הברית המערביות היו קשרים של שיגרה, והם ניצלו אותם להעברת מידע לבריסניה ולארצות־הברית. השליחים באיסטנבול קיימו את מרבית המגעים שלהם עם מדינות הבלקן ודרכן — עם אירופה הכבושה. גם הם התמקדו בהשגת מידע והעברתו מקהילה אחת לרעותה וכן לארץ־ישראל. היה להם קשר ישיר עם ארץ־ישראל והם ביקרו בה לעתים תכופות. בביקוריהם הם נפגשו עם מנהיגים פוליטיים ודיווחו ל"ועד ההצלה" ולארגונים שהיו מסונפים אליהם; כמו־כן הרצו בציבור. הם היו פעילים בעיקר בשינור כסף, חבילות מזון ובארגון עלייה, חוקית ובלתי־חוקית, ממדינות הבלקן לארץ־ישראל. הם היו מעורבים גם בתוכניות שונות לשיגור סוכנים של היישוב לאירופה הכבושה, ועל כך אתעכב מאוחר יותר.

נציגים אלה פיתחו רשת של שליחים, יזמו מגעים עם קהילות אירופיות וניהלו את פעולות הסיוע לקהילות אלה. הם נעזרו בשליחים מפוקפקים מסוגים שונים, פעמים היו אלה אנשי העולם התחתון ופעמים סוכנים כפולים שהתחזו כסוחרים או תעשיינים. שליחים אחרים היו דיפלומטים מדרג נמוך שתנועתם ממדינות אירופה הכבושה למדינות הנייטרליות הייתה חופשית ותדירה. באמצעותם הוקמה והורחבה מערכת קשרים עם יהודים בשטחים הכבושים. השליחים העבירו כספים לקהילות בפולין ובמדינות הבלקן, נשאו מכתבים מארץ־ישראל ליהודים מבודדים ובחזרתם הביאו מידע על גורל היהודים במדינות אירופה.

פעילי ההצלה

מונח זה משמש לתאר "קבוצה של אנשים שעסקו במגוון של פעולות עזרה וסיוע, קיימו קשרים עם קהילות יהודיות באירופה ומילאו תפקידים שונים במהלך המלחמה". לא הייתה זו קבוצה הומוגנית ואנשיה השתייכו לארגונים פוליטיים ולמוסדות שונים בארץ־ישראל. כמה מהם היו נציגים של "ועד ההצלה"; אחדים היו שליחי המוסד לעלייה שהוקם באביב 1939 להביא מעפילים לארץ־ישראל בניגוד להגבלות העלייה של ממשלת המנדט; אחרים השתייכו למחלקה המדינית

או למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. הם התחלקו לקבוצות משנה לפי השתייכותם הפוליטית או לפי משימותיהם הרשמיות.

עם השליחים שהשתייכו לתנועת העבודה, למשל, נמנו גם חברים של הקיבוץ המאוחד (אינוד של קיבוצים שהשתייך לתנועת העבודה בארץ־ישראל והיה שמאלני במידה מתונה), שהונעו בעיקר על־ידי שיקולים של אידיאולוגיה ציונית־סוציאליסטית, היו נאמנים עד מאוד לתנועה הקיבוצית והיו בעלי קשר רגשי עז ביותר עם חברי תנועות הנוער של תנועת העבודה הציונית בגולה. חברים רבים מתת־קבוצה זאת עלו לארץ־ישראל בשנות העשרים המאוחרות או בשנות השלושים המוקדמות. רבים שימשו כשליחים של תנועת החלוץ בחוץ־לארץ, לפעמים שנים מעטות לאחר עלייתם ארצה, ואחדים שבו לארץ־ישראל רק ב־1939, זמן קצר אחרי פרוץ המלחמה. בקרב תת־קבוצה זו של פעילי הצלה היו אנשים שהיו מעורבים בעלייה בלתי־לגאלית לפני המלחמה ובשנתיים הראשונות שלה, כאשר נמשכו המאמצים להעלות יהודים לארץ־ישראל בסתר ובניגוד לחוקי הספר הלבן.

תת־קבוצה נוספת הייתה מורכבת מחברי צוות של מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, וביניהם נציגים של המשרדים הארץ־ישראליים של הסוכנות בארצות שונות באירופה. הם עסקו בבחירה של עולים ובהקצאת היתרי עלייה (סרטיפיקטים). לאחר שהחלה המלחמה עסקו אחדים מהם בסידור העלייה של בעלי סרטיפיקטים מפולין ומגרמניה ובהשגת אשרות מעבר בשביל יחידים וקבוצות דרך ארצות נייטראליות. חיים ברלס, שעמד בראש משלחת הסוכנות היהודית באיסטנבול, היה נציג אופייני של תת־קבוצה זאת. הוא פתח בשני מבצעי עלייה חשובים ב־1939 וב־1940 בשביל כ־2,900 נרמנים יהודים שהיו בידיהם סרטיפיקטים בספטמבר 1939 ובשביל 1,200 חלוצים, רובם מפולין, שנמלטו לווילנה בחודשים הראשונים למלחמה.[11] בנ'נבה ייצגו את תת־הקבוצה הזאת חיים פוזנר, שהיה נציג המשרד הארץ־ישראלי בעיר זאת, ובמידה מסוימת ריכרד ליכטהיים מהסוכנות היהודית.

תת־קבוצה נוספת כללה נציגים של הקונגרס היהודי העולמי, אירגון שהיה קשור קשר הדוק לתנועה הציונית ושנוסד ב־1934 לסייע ליהודי גרמניה. אנשי הקבוצה הזאת לא היו תושבי ארץ־ישראל ולא ייצגו את היישוב. היו ביניהם משה זילברשטיין, שמוצאו היה ממזרח־אירופה אך הוא התנורר מספר שנים בגרמניה, ונרהארד ריגנר. מקום מושבם היה בג'נבה. שניהם היו קרובים בהשקפותיהם הפוליטיות למפלגת הציונים הכלליים.

פעילי ההצלה לא מילאו תפקיד מרכזי בתהליך קבלת ההחלטות הפוליטיות, ולא תמיד ראו עין בעין עם מדיניות ההצלה של היישוב. הרבה פעמים הם מתחו ביקורת על ההנהגה ועל הציבור על שלא ייחדו תשומת־לב להזדמנויות ולצרכים של ההצלה והסיוע. הם גם היו עדים ממקור ראשון לקוצר ידה של תוכנית הסיוע וההצלה ולצרכים הגדולים של היהודים הסובלים. הודות לקשרים כמעט ישירים שקיימו עם הקהילות היהודיות באירופה הכבושה ובבלקנים היו בידיהם ידיעות מוסמכות על המצב בחלקים שונים של אירופה דונמת טראנסניסטריה, הגירושים מסלובקיה והמצב במחנות העבודה. היה באפשרותם להעריך את הבקשות לעזרה

והרגשתם הייתה שאין כמוהם לאבחן את צורכי היהודים שעמם עמדו בקשרים. מיקומם הגיאוגרפי, הרקע החברתי שלהם וניסיון העבר שלהם בפעולות סיוע מילאו תפקיד חשוב בעיצוב עמדתם כלפי פעולת ההצלה בתנאים הפוליטיים הקשים דאז.[12]

מגעיהם הישירים עם נציגי בעלות־הברית בארצות נייטראליות והמשא־ומתן שניהלו עם אנשי־הקשר, שהיה לפעמים בלתי־נעים, מילאו אף הם תפקיד בעיצוב עמדתם. הייתה להם לכולם עמדה די פרגמאטית באותו מצב עגום שהתמודדו אתו. לפיכך יש עניין מיוחד בנקודת השקפתם של שליחים אלה והיא ראויה לבדיקה מקיפה.

רוב פעילי ההצלה פיתחו יחס אמביוולנטי כלפי בעלות־הברית. הם היו תלויים במידה רבה במדיניות הגבוהה של בעלות־הברית ובדיפלומטים של מדינות אלה, שהיו מוצבים במדינות שבהן פעלו. הם גם פיתחו יחסי עבודה עם מספר נציגים של בעלות־הברית, שהחשובים ביניהם השתייכו לדרגות הנמוכות של הסולם הפקידותי: קונסולים, פקידים קונסולאריים מן השורה, אנשי צבא מתחום הביון ואחרים. כדי לבסס יחסים אלה היו פעילי ההצלה חייבים להתמקד בגושאים מעשיים. הם השתדלו להימנע מלהוציא משפט על אנשים אלה, למרות שהרבה פעמים חשדו בהם במקצת והניחו שאחדים מהם הינם אנטישמים. הם סידרו את אנשי הקשר שלהם לפי סולם מתוחכם, החל ב"טובים" וכלה ב"רעים", דהיינו אוהדים יותר או פחות לעניין היהודי ונכונים לתת שירותים או לעצום עין מפעולות מפוקפקות. קשרי העבודה הסובים ביותר התפתחו בתחום המודיעיני. דוגמה אחת ליכולתם של שליחים אלה לאבחן היבטים שונים של יחסי העבודה שלהם היא היחס החיובי שהיה לרובם כלפי מייג'ור ארתור וייסול. הלה היה בעת ובעונה אחת ראש מחלקת הדוכונים בקונסוליה הבריטית באיסטנבול וחלק משירות האינטליג'נס הבריטי. לכן הוא היה אחראי על מתן היתרי כניסה לארץ־ישראל. פעילי ההצלה האמינו כי יחסו לעולים שהגיעו לאיסטנבול ב־1944 היה חיובי משום שהיה מודע לתועלת שהבריטים יוכלו להפיק מהם.[13]

שיתוף־פעולה מודיעיני והצלה

השליחים ניצלו לטובתם את העובדה כי טורקיה ושוויץ, כארצות נייטראליות, היו מרכזים של פעולות ביון. שליחים ואנשי עסקים רבים עסקו שם במגוון רחב של פעולות ריגול.[14] נציגים רבים של בעלות־הברית שגשגו תאריס שונים, היו אחראים למעשה לפעולות מחתרתיות רבות, ולכן הקשרים של אחדים מפעילי ההצלה עם נציגים של בעלות־הברית היו מעשה של יום ביומו.

החל מקיץ 1940 היו כמה מפעילי ההצלה באיסטנבול מעורבים בתיכנון ובניהול פעולות סודיות בתחומים שונים בצוותא עם האינטליג'ס הבריטי. הבריטים היו מעוניינים בשיתוף־פעולה בשלושה מישורים: הפצת תעמולה בסוריה ובמדינות אחרות במזרח התיכון ובבלקנים; הקמה מחדש של רשת מודיעין במקום מרכזי המודיעין שאבדו בבלקנים ובמדינות הים התיכון; השגת ידיעות ממקור ראשון על ארגונים פוליטיים בארצות השונות, לאור העדיפות הגבוהה

שהבריטים נתנו לתמיכה במתנגדי הנאצים בארצות הים־התיכון, בבלקנים ובצפון־אפריקה. התחום השלישי שבו התקיים שיתוף־פעולה היה הקמת רשת של סוכנים שנועדה לסייע לטייסים בריטיים שמטוסיהם הופלו בפעולות מבצעיות בבלקנים. עניין זה נעשה חשוב יותר ויותר ככל שהמלחמה התקדמה ומספר המטוסים הבריטיים שהופלו גדל. צוותי האוויר הבריסיים תודרכו היכן למצוא מסתור לאחר הפלתם ואיך למצוא עזרה כדי להימלט משטח האויב. לשם כך הם היו זקוקים לסיוע ולהדרכה של התושבים המקומיים.

הנהגת היישוב והפיקוד הצבאי הבריטי במזרח התיכון תיכננו לשתף־פעולה בנושאים אלה. תכניות אלה אושרו בידי הממשלה בלונדון זרועות וגופים צבאיים שונים היו אחראים לפעולה הזאת. ביניהם היו "פיקוד הפעולות המיוחדות" (Special Operation Executive - SOE) שהוקם לבצע פעולות חבלה בשטחים הכבושים, וכוח A, גם היא יחידת מודיעין, שהיתה אחראית לסייע לטייסים בריטיים שהופלו בבלקנים להגיע למקום מבטחים, ולשתול מידע כוזב במדינות הכבושות והנייטראליות במטרה להטעות את האויב. ג'ורג' טיילור, שעמד בראש האגף הבלקני של ה־SOE, שיתף־פעולה עם היישוב ובמיוחד עם רוד הכהן ויהודה ארזי.[15] שניהם הסתייעו בממוסד לעלייה ב' ובדמויות מרכזיות במאמץ העלייה הבלתי־לגאלית, רוגמת זאב שינד וצבי יחיאלי.

המוסד לעלייה רצה להשתמש בחברי תנועות נוער ציוניות מסורים ונאמנים לביצוע פעולות ביון בעבור הבריטים. החברים שיימצאו מתאימים לכך יהיו ללא ספק אינטליגנטים, בעלי ידע ואנטי־נאצים לעילא ועילא ויוכלו לספק לבריסים מידע מהימן וניתוח ביקורתי. חברי תנועות הנוער וציונים ותיקים היו יכולים גם לארגן רשת של מודיעים ולהפיץ מידע כוזב. המוסד סען שיהודי ארצות הבלקן היו מקור המידע הטוב ביותר בשביל הבריטים. יחד עם זאת, יוזמה זאת הייתה נועזת ומסוכנת, מאחר שאם ייתפסו המודיעים תיפול האשמה על הקהילה היהודית כולה. משום כך החגבשה הצעה שמיזגה את האינטרסים של הבריטים ושל פעילי ההצלה: אנשים שיועדו לאיסוף מידע יקימו רשת של עזרים שיודרכו איזה מידע לאסוף ואיך למלא את תפקידם. הדרכה זו תיעשה על־ידי אנשי המוסד, שיקיימו אתם קשרים. נוסף לכך, הנחיית הפעולה תיעשה בידי שליחים מארץ־ישראל שיישלחו למדינות הבלקן, יוסוו וייטמעו באוכלוסייה המקומית. המידע עצמו יימסר רק כאשר המודיעים יעזבו את הארץ בשלום. הם יהגרו, כי ההגירה מרומניה ובולגריה לא נאסרה לחלוטין על־ידי שתי הממשלות האלה (ובמקרים מסוימים אף התאפשרה באופן רשמי). חבריס אחרים ברשת יוסיפו לאסוף מידע ויעבירו אותו כשיעזבו את הארץ. בדרך זאת נוצר רפוס פעולה של איסוף מידע והפצת מידע כוזב, הגירה מארץ הפעולה ומסירת החומר לבריטים בארץ־ישראל או באיסטנבול. פעולה זו הוגבלה לארצות הבלקן ולשליחים באיסטנבול מטעמים פוליטיים וגיאוגרפיים.

ב־15 בינואר 1943 נחתם הסכם בעניין זה בין קולונל סימונדס מכוח A לבין שינד מהמוסד. היה ברור כי ההגירה היא חלק חיוני בביצוע התוכנית, ולא רק הגירה של יחידים אלא תנועת הגירה שתשמש הסוואה למודיעים. הסכם זה גילם את האסטראטגיה של שיתוף־פעולה עם סוכני ביון בריטים בצד הגירה

בלתי־לגאלית, שהפכה אמצעי להצלה רחבת היקף.

במרוצת 1943 הוקם אגף חדש לאיסוף מידע. בראש האגף הועמד נדעון רופר (רפאל), יהודי גרמני שהיה פעיל בהגירה של יהודי גרמניה לפני המלחמה ועד 1940 עמד בראש אגף מיוחד, לשכת התישאול החיפנית (Haifa Interrogation Bureau), שהוקמה עוד ביוני 1940 כחלק מהמודיעין של חיל האוויר הבריטי. האגף, שבראשו עמד, חקר את מצב הקהילות היהודיות תחת המיבוש.[17] ב־1943 הוקם סניף של אגף זה באיסגטנבול, מחוך ההנחה שצפוי בקרוב זרם גדול של מהגרים.

החולשות באיסטראטגיה זו מנקודת המבט של המוסד היו גלויות לעין. ממשלת ארץ־ישראל לא הייתה שותפה להסכם עם כוח A והיה בכוחה לגרש את העולים ברגע שכף רגלם דרכה בארץ. גם הצי הבריטי בים התיכון לא היה שותף להסכם, והיה ביכולתו להמשיך ולעצור את אוניות המעפילים כמנהגו בעבר. סוכנויות המודיעין לא יכלו להבטיח אח ה"התנהגות הטובה" של הגופים הפוליטיים.[18] למודי ניסיון, שינד וחבריו ידעו שהמסרות והשיטות של כל מבצע צריכות להיות מוגדרות מראש במונחים ברורים. אין ספק שההסכם עם כוח A היה מוצלח. פעילות זאת שימשה צינור לפיתוח אינטרסים הדדיים בין היישוב ואגפים נוספים של המודיעין בצבא הבריטי: מחלקת הקישור הבין־חילית (Inter-Service Liaision Department – ISLD), שתחח חסותה עובדה התוכנית לשלוח צנחנים לאירופה, ו־M.O.[9], שהיה אחראי לפעולות באירופה הכבושה בידי הנאצים. המשלחת באיסטנבול הפיקה תועלת משיתוף־הפעולה עם אנשי המודיעין האלה. הם השתמשו בסוכנים שלהם למשלוח כסף ועזרה אחרת לקהילות יהודיות, במידה רבה יותר של ביטחון. בזכות שיתוף־הפעולה הזה הם קשרו קשרים טובים יותר והתנועה בין הבלקנים ואיסטנבול התנהלה ביתר יעילות. ואולם תקוותם של שינד וחבריו, שהרצון הטוב ויחסי העבודה, שנוצרו עם סימונדס וסיילור, יניבו סיוע מוגבר לעלייה, לא התגשמה. היו כמה מקרים ששינד וחבריו מקקו נואשות לעזרה בריטית כדי להשיג אונייה או את תמיכת הצלב האדום הבין־לאומי, והם התאכזבו מרה. מנקודת מבטם של הבריטים היו להסכמים אלה גבולות ברורים: אסור שישפיעו על החלטות פוליטיות.

פעילי ההצלה, במיוחד אנשי המוסד, הסתייעו רבות בעבודתם בעזרה מצד אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. אחדים מהם, כמו אליהו אפשטיין, (אילת) וראובן זסלני (שילוח), ביקרו מעת לעת באיסטנבול ואחדים, כמו טדי קולק ואהוד איבראל (אבריאל), שהו שם תקופות ממושכות.[19] קולק, יהודי וינאי שב־1938 טיפל בהגירת ילדים יהודים לבריטניה ולארץ־ישראל ובעצמו עלה לארץ־ישראל זמן קצר לפני פרוץ המלחמה, נשלח לאיסטנבול מטעם המחלקה המדינית במטרה לסייע לשינד. היו לו קשרים טובים עם הבריטים באנגליה ובאדמיניסטראציה המנדאטורית בארץ־ישראל, והוא מילא תפקיד בהידוק היחסים עם הבריטים באיסטנבול. בו בזמן הוא היה מעורב בפעולתו של שינד במוסד לעלייה וסייע לו ברכישת אוניות להפלגות בלתי־חוקיות.[20] בקיץ 1943 עזב קולק את איסטנבול ואת מקומו מילא אהוד אבריאל, חבר החלוץ מווינה שאירגן הברחת יהודים, לאחר שמשה אגמי, שליח המוסד לעלייה בווינה, גורש

מאוסטריה בפקודת אייכמן במאי 1939. אבריאל עצמו עלה לארץ־ישראל בדצמבר 1939. אבריאל קשר קשרים אמיצים עם הקונסוליה הבריטית באיסטנבול ובמיוחד עם מייג'ור וייסול, בשל המשימות המודיעיניות המיוחדות שהיו מוטלות עליו. וייטול אכן היה מעוניין לסייע להגידתם של מספר מסוים של יהודים, בציפייה שיספקו מידע על הבלקנים ובמיוחד על הלך הרוחות ברומניה לאחר המפלות הצבאיות והאבידות הכבדות בקרב החיילים הרומנים בקרבות החורף של 1942–1943. הוא רצה להקים סניף של לשכת התישאול החיפנית באיסטנבול וקיווה להשיג תוצאות טובות מהתישאול הראשוני של העולים. מנקודת מבטו של וייטול די היה במספר מוגבל של עולים, אך רצונו לשתף־פעולה לא נפגם מכך שתוכניות היישוב היו להעלות ארצה מספר אנשים גדול הרבה יותר.

באוגוסט 1943 הונחתה על פעילי ההצלה מכה קשה. תוכנית שהוכנה בקפידה להעביר 1,000 יהודים מבולגריה לארץ־ישראל נכשלה. הכישלון נזקף בחלקו לסירובה של השגרירות הבריסית באנקרה לסייע בהפלגה שאורגנה בידי שינד וקולק. (התנגדות השגרירות לתוכנית נבעה בחלקה מחוסר תיאום בין משרדי החוץ והמושבות של בריסניה).[21] אין לדעת אם המייג'ור וייטול תמך בעלייתם של אותם 1,000 יהודים ואם הודיע על כך לשגרירות באנקרה. הוא עצמו היה מוצב בקונסוליה באיסטנבול והשגרירות היתה מחוץ לתחום הסמכות שלו. ואולם באוגוסט 1943, כשהתברר שהתוכנית לא עלתה יפה, הוא בא אל אבריאל והביא לו ידיעות לעודד את רוחו, ידיעות שידע שאין להן תקדים. ממשלת בריטניה, הוא סיפר, החליטה להעניק אשרות כניסה לארץ־ישראל לכל הפליטים היהודים שיצליחו להגיע לארצות הנייטראליות. שמים לאחר מכן זכר אבריאל שהוא כינה החלטה זאת "הצהרת בלפור חדשה" לתנועה הציונית ולארץ־ישראל.[22] החלטה זאת היה בה כדי להפיג את חששן של המדינות הנייסראליות פן ייאלצו לקיים ולכלכל מחנות פליטים בשטחיהן במהלך המלחמה ולאחריה.

לעובדה שווייטול מסר מידע זה לאבריאל נודעה משמעות רבה. מדיניות זאת אכן אומצה בידי הקבינט הבריסי עוד ביולי 1943, אלא שלא נמסר על כך לסורקיה ולמדינות נייטראליות אחרות וגם על השגרירים הבריסיים נאסר לגלות אותה.[23] באופן רשמי היא נותרה למעשה חסויה עד מארס 1944.

למרות זאת היה וייטול מוכן למסור מידע זה לאבריאל, תוך שבידת חוקי הסודיות וללא ספק תוך ידיעה שאבריאל וחבריו ינצלו אותה מיד. אבריאל ראה בכך אות שווייטול אדם ישר הוא ויש לו עניין אנושי אמיתי בעבודת ההצלה, מעל ומעבר לחשיבות שייחס למידע העתיד להגיע הודות להחלטה הזאת.

דוגמאות מעין אלה מלמדות מדוע המשיכו שליחי ההצלה – שינד, אבריאל, קולק ואחרים – לקיים קשרי עבודה עם נציגי בעלות־הברית חרף העובדה שהיו מודעים לכך שממשלות בעלות־הברית מתחמקות מגיבוש ומניהול מדיניות הצלה של ממש.

ניסיונות לשתף־פעולה עם סוכני בעלות־הברית

הידיעות על תוכנית טראנסניסטריה נמסרו לבעלות־הברית באמצעות פעילי

ההצלה באיסטנבול ובג'נבה. כשהתוכנית פורסמה ב־16 בפברואר 1943 ב"ניו יורק טיימס", פירסום שגרם לכישלונה, סירבו פעילי ההצלה לוותר על הזדמנות זאת להגרת יהודים חוף העובדה שהממשלות דחו תוכנית זאת על הסף.[25] פעילי ההצלה היו מעוניינים לנצל את המצב, גם ללא שיתוף־פעולה מצד בעלות־הברית. לפיכך הם התפשרו על מטרה חלקית: לחלץ כמה קבוצות של ילדים או צעירים יהודים מטראנסניסטריה או מרומניה. בינתיים היה עליהם לספק את אמצעי ההובלה למספר ילדים מרומניה ומארצות אחרות של הבלקן בהתאם לתוכנית שכבר קיבלה את הסכמת הבריטים.

תוכניתם היתה להסיע את היהודים מרומניה לאיסטנבול, ואם יתאפשר הדבר – לארץ־ישראל, בשתי אוניות רומניות: "בסאראביה" ו"טרנסילווניה". שתי אוניות אלה בקיץ 1941 באיסטנבול בידי הצי הבריטי. שתיהן היו מותאמות להסעת נוסעים וניתן היה להעלות על סיפונן מספר גדול של עולים. הן היהודים והן הרומנים היו מעוניינים לשחרר את האוניות. פעילי ההצלה קיוו שקשריהם עם קהיליית המודיעין באיסטנבול יסייעו בכיבוש האוניות. אלא שהשגריר הבריטי בסורקיה, סיר נצ'בול־האדג'סן, התנגד לתוכנית בשל היסוסיו של משרד החוץ הטורקי. השגריר בסורקיה, שלא כמו משרד החוץ הבריטי בלונדון, היה פחות מודאג מן ההשלכות המדיניות שיהיו לצעד זה בארץ־ישראל וחשש יותר מקשיי התחבורה הצפויים בטורקיה, שמסילות הברזל שלה היו עמוסות לעייפה, בין היתר בשל השימוש הרב שעשו בהן הבריטים בהעברת אספקה צבאית. הוא תמך בסיעתם של הטורקים שיקשה עליהם לטפל בזרם מתמיד של מהגרים, אלא אם כן מספרם יהיה זעום.[26] נצ'בול־האדג'סן ואנשי צוותו חששו לערער את היחסים העדינים עם ממשלת טורקיה, במיוחד ב־1943. גרמניה הנאצית הפעילה לחץ על טורקיה להגביל את שירותיה לבעלות־הברית ולהצטרף לצדם במלחמה. גם במצב הקיים היו מאמצי ההצלה והשיטות החריגות שהפעיל צוות ההצלה מטרד, וגידול משמעותי של פעילות זו עלול היה לגרום נזק ליחסים המדיניים עם טורקיה.[27]

בינואר 1943 הכריז שר המושבות הבריטי בפרלמנט כי 29,000 היתרי העלייה לארץ־ישראל שנותרו יישמרו להצלתם ולעלייתם של ילדים.

הוא הזכיר את הסכמת הבולגרים להגירת יהודים, ואמר כי בשלב הראשון יורשו לעלות 5,000 ילדים מבולגריה.

היה זה קרש קפיצה לפעילי ההצלה. הם העדיפו להתחיל בעלייה מבולגריה ולא מרומניה, כי שם היו סיכויי ההצלחה טובים. בדרכים העקלקלות המקובלות עליהם הם הגיעו להסכם עם ימאי בולגרי, יורדן ספאסוב, שהיה לו קרוב משפחה במיפקדת המשטרה בסופיה, ודרכו הצליחו להשיג אישור לעלייתם של יהודים מבולגריה. (באותו הזמן הודיעו הנאצים על התנגדותם הישירה לכוונות הבולגרים לאפשר הגירת יהודים ודרשו את שילוחם לפולין. הבולגרים פינו את יהודי סופיה לערי השדה כדי למנוע את גירושם.)[28] שינד וקולק מסרו לספאסוב ספינה, שנועדה להפוך לרוכשו לאחר שלוש הפלגות. ביולי 1943 השיג ספאסוב רישיון לחפלגת 1,000 יהודים באותו חודש. בשל מיגבלת הזמן היה צורך ביותר מספינה אחת. ברלס, שעמד בראש משלחת ההצלה באיסטנבול, ושינד, שהיו מודעים למדיניות הבריטית החל מינואר 1943 ולהבטחות שנתנו הבריטים לקפלן באנקרה,

פנו אל הבריטים בבקשת סיוע. שניהם חשו לאנקרה עם הרישיון הבולגרי וביקשו להעמיד לרשותם אונייה להובלת העולים. הם לא גילו את הדרך שבה השיגו את הרישיון, אבל הבריטים הבינו זאת. נצ'בול־האג'סן ואנשיו לא היו מוכנים לעבור בשתיקה על השיטות הבלתי־קונבנציונאליות שאנשי המוסד נזקקו להן. התנגדותם לתוכנית הייתה עזה יותר מזו של שולחיהם במשרד החוץ בלונדון, ולא זו בלבד שהתבטאו בעוינות כלפי ברלס, אלא אף השחירו את פניו.[29] תגובה זו הייתה מכה קשה לפעילי ההצלה. עבודה של חודשים רבים ירדה לטמיון. אלף העולים לא עזבו את בולגריה.

במהלך 1943 התמידו הרשויות הבריטיות בטורקיה ובמדינות נייטראליות אחרות כדוגמת שווייץ וספרד ביחסן המסתייג. שליחי היישוב באיסטנבול נראו בעיניהם כמטרד.[30] לא הייתה כל תועלת בהסדרים שהשיגו שליחי הציונים כמו אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות היהודית, שבמארס 1943 השיג הבטחה מן הבריטים כי יתמכו בעלייה מבולגריה ומרומניה, או משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שעמד בראש המשא־ומתן באוגוסט של אותה שנה. הבריטים סירבו לשחרר את "בסאראביה" ו"טראנסילווניה". ספינה חליפית שהובטחה הוקצתה אמנם בידי הצי אך לא הגיעה מעולם לידי שינד ושליחיו.[31]

לורנס שטיינהרדט, שגריר ארצות־הברית בטורקיה, תמך בשליחי היישוב בטורקיה אך לא רצה לתת לכך פירסום. בספטמבר 1943 דחה את פניית ועד החירום, גוף שהוקם בארצות־הברית ביולי 1943 לעודד מאמצי הצלה בידי הממשל האמריקני, לשגר שליח לטורקיה כדי לקדם את פעולות העזרה וההצלה. לדבריו היו בטורקיה די והותר שליחים מארץ־ישראל והם יצרו קשיים רבים לשלטונות. יכולתה של טורקיה לשמש בסיס לפעולות הצלה בקנה מידה נדול מוגבלת, כך טען, ולכן על הארגון היהודי להימנע מלשגר שליחים נוספים.[32] שטיינהרדט ונצ'בול־האדג'סן, שניהם גם יחד, לא היו מודעים לדחיפות שהניעה את השליחים במהלך 1943. נקודת המבט שלהם הייתה פוליטית והאופק שלפניהם – מקומי (דהיינו, טורקי). לפיכך עלולים היו לעבור על נקלה מעמדה של אדישות לעמדה של עוינות לו פעולות שליחי ההצלה היו מתפתחות לכיוון שנראה להם מזיק.

לקראת איסטראטגיות חדשות

הכישלון להעלות את אלף היהודים מבולגריה הוכיח לאנשי ההצלה שאי־אפשר להתעלם מעמדותיהם השליליות של הנציגים הפוליטיים, הווה אומר השגריר וצוותו, ולא די להסתמך על אנשי המודיעין. יש צורך להתגבר על התנגדות הדרג הפוליטי לעלייה ולהצלה, או לפחות למנוע מהם לשים מכשולים בדרך זאת. שינד ואבריאל הבינו כי משום שתימרנו במסגרת צרה של אינטרסים הדדיים עם הבריטים, נדרשו מהם יותר גמישות ותעוזה. היה עליהם להרחיב את מסגרת האינטרסים ההדדיים בין הבריטים והאמריקנים מחד גיסא לבין אנשי ההצלה מאידך גיסא. שינוי זה היה קשה לביצוע, והם חשבו שעדיף להגיע לעימות גלוי, שיבהיר את נקודות המחלוקת ויביא לשינוי בעמדות הבריטים והאמריקנים. הם

ניצלו את המידע שחשף וייטול כדי ליצור עימות כזה ותיכננו איסטראטגיה חדשה.

המוסד, בשיתוף עם שליחים אחרים, שינה את האיסטרטגיה שלו להסעת עולים. מאחר שלא יכלו לעגון בטורקיה הם מצאו חלופה אחרת, קשה ומסוכנת יותר: העברת העולים בלב־ים מספינות שנשאו דגל בולגרי או רומני ולא היו יכולות להפליג בים התיכון, לספינות שנשאו דגל ישראלי או של בעלות־הברית. הקולונל סימונדס הבטיח להם את תמיכתו בפעולה זאת. עם זאת, ביולי 1943 אבדה ספינת המוסד "לילי אילה" בדרך זאת. הספינה הזאת הניפה דגל ארץ־ישראלי והייתה בשירות המוסד החל מ־1942.

המדיניות הבריטית החדשה, שנכנסה לתוקף ביולי 1943, איפשרה לשליחי ההצלה לנצל את טורקיה כבסיס להורדת עולים, מאחר שטורקיה הבטיחה להעניק אשרות מעבר ליהודים שהיו בידיהם ויזות נוספות לארץ אחרת.[34] סידורי מעבר אלה הקלו עד מאוד את קשיי המוסד. פירושם היה הפלגה קצרה יותר שניתן לעשותה בספינות הנושאות דגל נייסראלי או בלקני. מאיסטנבול יגיעו העולים לארץ־ישראל ברכבת.

פעילי ההצלה התעלמו מאכזבותיהם וכעסם בעקבות הפרשה הבולגרית והתאמצו למנוע דחייה נוספת של תוכניותיהם בידי הבריטים באנקרה. מכיוון שלא עלה בידם להביא את הבריטים לשיתוף־פעולה גמיש ובשתיקה עם פעולותיהם הם בחרו בדרך בוטה יותר, שנועדה ליצור עימות עם הבריטים ולהכריח אותם לפעול בהתאם למדיניות הסודית שלהם. התוכנית הייתה להביא עולים לאיסטנבול מבלי שיהיו בידיהם אשרות כניסה טורקיות. הבריטים לא יוכלו להרשות לעצמם את הפירסומת שתיגרם עקב סירובה של אנקרה להרשות את ירידת העולים באיסטנבול, ולפיכך ייאלצו בלית־ברירה להטביע בדוכוניהם אישורי כניסה לארץ־ישראל לכשיגיעו לשם. הטורקים יעניקו להם אז אשרות מעבר והעולים ימשיכו לארץ־ישראל ברכבות.

כאשר עזבה הספינה "מריצה" באפריל 1944 את קונסטנצה כשעל סיפונה מעפילים לארץ־ישראל, עלה בידם של פעילי ההצלה להפחית במידה ניכרת הסיכון שנדרשו לקחת על עצמם. בפברואר 1944 הוקם בארצות־הברית ה"וועד לפליטי המלחמה" (War Refugee Board - WRB), כחוצאה מלחץ הולך וגובר שהופעל על הסנט והממשל האמריקני בנושא ההצלה. הקמת הוועד סימלה מפנה חשוב במדיניות ההצלה של ארצות־הברית והוא היווה מקור נוסף של לחץ על הבריטים והטורקים. אבריאל, שינד וויניה פומרנץ (חבר ועד ההצלה והסיוע של ההסתדרות), ספקן אך נחוש בדעתו, פנו אל אירה הירשמן, שליח מיוחד של וועד פליטי המלחמה שהגיע לאיסטנבול בפברואר 1944. משבר הפלגת ה"מריצה" היה אז בעיצומו והם קיוו להשתמש בשירותיו של הירשמן כדי לפתור את בעיותיהם. גישתם היתה פרגמטית ביותר. הם ראו בהירשמן מכשיר לקידום מטרות ההצלה והעלייה. חסרה להם הסבלנות להמתין עד שהירשמן ילמד במשך חודשים ארוכים וכואבים שההצלה באה רק אם נוקטים בשיטות לא קונבנציונאליות. כוונותיו ורצונותיו של הירשמן לא עניינו אותם אלא במידה שיכלו לנצלן לקידום תוכניותיהם, שלדעתם היו התוכניות המעשיות היחידות במצב ההוא. הם הקימו מנגנון ברומניה והיו להם קשרים בדרגים הנמוכים של הממשל, קשרים שנרכשו

באמצעות שוחד נדיב.

ואכן ההצלחה האירה להם פנים. הירשמן הבין מהר מאוד שגם לו תצמח תועלת מפעילי ההצלה. גישה פורמאלית־משפטית לא תגיב תוצאות, אפילו נציגה נשלח מטעם נשיא ארצות־הברית. המכשולים המעשיים והבירוקראטיים היו גדולים מכדי שניתן יהיה להתגבר עליהם בזמן קצר, והזמן אכן חיה גורם מכריע בכל מבצעי ההצלה, במיוחד לאחר הפלישה הנאצית להונגריה (19 במארס 1944). צוות פעילי ההצלה יכול היה לספק להירשמן תוכניות שהיו מוכנות למחצה ולאפשר לו להראות התקדמות בפרק זמן קצר יחסית. מאמציו הפוליטיים של הירשמן יצרו אווירה חיובית יותר סביב עבודת ההצלה של משלחת תיישוב באיסטנבול ושטיינהרדט, תשנריר האמריקני באנקרה, שיכנע את שר החוץ הטורקי לאפשר את הודת הפליטים היהודים באיסטנבול ולהקצות קרונות רכבת להסעתם לארץ־ישראל, לאחר שווייטול הטביע אשרות כניסה ארץ־ישראליות בדרכוניהם.[35]

כ־4,000 עולים הגיעו לאיסנטבול בדרך זו ממארס עד דצמבר 1944. דוח שנשלח להגנה ב־11 בדצמבר 1944 מסכם את המצב באיסטנבול: "ניסיון העבודה שלנו באיסטנבול מוכיח כי פעולות הצלה צריכות להיות קשורות, ותכופות אין אפשרות להפרידן מפעולות ביון".[36] ואולם הערכה זאת היא חד־צדדית: ללא סיוע פוליטי אפילו פעולת ההצלה הקטנה ביותר לא תצלח.

מסקנות

הקשר בין פעילי ההצלה ובעלות־הברית היה מורכב ביותר. עמדותיהם של הנציגים הפוליטיים באיסטנבול נעו מאדישות ועד לעוינות כמעט גלויה, והסתיימה בשיתוף־פעולה מוגבל. פעילי ההצלה נקטו גישה פרגמטית ומעשית ועברו לאיסטראטניה דינאמית יותר שבאמצעותה כמעט כפו את שיתוף־הפעולה על נציגי בעלות־הברית. במובן זה הם הדחיקו את החשדות שהיו להם לגבי אנשים שונים שאתם עבדו. למרות שפעלו במישור שונה מזה של ההנהגה המדינית הציונית, הפרגמסיזם שלהם היה דומה למדיניות הציונית של אותם הימים. בדין־וחשבון ארוך לסוכנות היהודית בנובמבר 1944 סיכם זסלני את שיתוף־הפעולה עם המודיעין הבריטי:

> אני קורא את התכתובת שלי עם הבריטים... ואני מגלה כמה נלהבים היו הבריטים לגבי מספר תוכניות שהגשנו. למרות שאמרו לנו שאין ביכולתם לאשר אותן מייד באופן סופי, הם עודדו אותנו להמשיך ולגשת להכנתן. ואז היו צצים לפתע פתאום ותשובה שלילית בפיהם. כוח שפעל מאחורי הקלעים — ממשלת ארץ־ישראל ומשרד המושבות — התערב להכשיל את התוכניות.[37]

חרף המכשולים הפוליטיים הצליחו פעילי ההצלה להגשים כמה מתוכניות הסיוע וההצלה שלהם. ואולם, כל התוכניות הללו גם יחד היו מוגבלות ובקונטקסט

של השואה – שוליות בעלות־הברית לא הבינו כי השמדת היהודים הייתה אחת ממטרות המלחמה העיקריות של הנאצים, ולפיכך כל פעולות ההצלה סווגו כ"שיקולים הומניטאריים" שהיה להם משקל מוגבל ביותר בימים של מלחמה טוטאלית.

הערות

מאמר זה תורגם לעברית בידי בתיה פרימרלין.

1 לתיאור מפורט של הידיעות והמידע על רצח היהודים, ראה:
Walter Laqueur, **The Terrible Secret, Suppressing the Truth about Hitler's Final Solution** (Boston and Toronto, Little Brown & Co., 1980); David S. Wyman, **The Abandonment of the Jews, America and the Holocaust 1941-1945** (New York, Pantheon Books, 1984), pp. 3-58; Deborah E. Lipstadt, **Beyond Belief, The American Press and the Coming of the Holocaust** 1933-1945 (New York, The Free Press, 1986), pp. 159-97.

2 D. Wyman, **The Abandonment of the Jews**, pp. 42-78.

3 שם, עמ' 98.

4 Henry Feingold, **Politics of Rescue** (New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 1970); Alan Kraut and Richard Breitman, **The Refugee Problem and European Jewry 1933-45** (Bloomington, Indiana University Press, 1987); Bernard Wasserstein, **Britain and the Jews of Europe, 1939-45** (Oxford, Clarendon Press, 1979; Shlomo Aharonson, **"The Quadruple Trap"** ויבור בהכנה.

5 הנקודה האחרונה קיבלה ביטוי בפרשת בראנדט, ראה:
Yehuda Bauer, **American Jewry and Holocaust, The Amperican Joint Distribution Committee, 1939-1945** (Detroit; Wayne State University, 1981), pp. 356-99; Wasserstein, **Britain and the Jews of Europe**, pp. 249-63.

6 לתיאור כללי של תוכנית טראנסניסטריה, ראה:
Wyman, **The Abandonment of the Jews**, pp. 80-103; Dina Porat, **The Blue and Yellow Star of David: The Yishuv and the Holocaust, 1942-1945** (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1991), pp. 164-74; Dalia Ofer, **Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel 1939-1944** (New York, Oxford University Press, 1990). pp. 187-94.

7 מעניין לציין, כי החל בקיץ 1942 המנהיגות היהודית ברומניה הייתה עסוקה במאמץ לסכל את התוכניות לגירוש יהודי רומניה לפולין. הם אחזו בכל האמצעים המדיניים שעמדו לרשותם ברומניה ומחוצה לה. התערבותו של קודל־האל, מזכיר המדינה של ארצות־הברית, באמצעות שגרירות שוויין, נד הגירושים, הייתה מעשה חריג. היועץ הנאצי לענייני יהודים בבוקרשט, גוסטב ריכטר, היה סבור כי ההתערבות האמריקנית הייתה הסיבה לשינוי בעמדת הרומנים לגבי הגירושים המתוכננים למזרח. לדיונים נוספים בפרשה זאת ראה ז'אן אנצ'ל, "התוכניות להשמדתם של יהודי רומניה והפסקתן לאור עדויות שבכתובים (יולי־אוקטובר 1942)", קובץ יד ושם, כרך י"ז (1984), עמ' 381–420.

8 הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), פגישה של הוועד הפועל הציוני המצומצם, 18 בינואר 1943, S/25-295. pp. 49-93. Porat, **The Blue and Yellow Star**.

9 דיונים ארוכים בסוגייה זאת נערכו במהלך 1943 ו־1944 בפגישות של ההנהלה הציונית, של ההסתדרות, הוועד הלאומי ומפא"י.

10 Porat, **The Blue and Yellow Star**, pp. 140-4; Ofer, **Escaping the Holocaust**, pp. 199-210.

11 חיים ברלס, הצלה בימי השואה (תל־אביב, בית לוחמי הגיטאות, הקיבוץ המאוחד, 1975), עמ' 37–38, 165–25.

12 בארכיון ההגנה (א"ה), חטיבה 14, מצויים מכתבים רבים של השליחים באיסטנבול. מכתבים אלה מצויים גם באצ"מ, בחטיבה L15, המשרד הציוני באיסטנבול, ובתיקי ועדת ההצלה

(S26). אוסף חשוב אחר מצוי בארכיון מורשת, גבעת חביבה, חטיבה D, תיקי מנחם בדר.

13 ארכיון ההגנה, 14/714, דין־וחשבון של שימר; עדות של אהוד אבריאל, המרכז לתיעוד בעל־פה של המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים.

14 א"ה, 14/714, דו"ח שימר; 80–14 – דמי (כינויו של שימר) אל יחיאל, 12 ביוני 1942; Barry Rubin, **Istanbul Intrigues** (New York, McGraw-Hill Publishing Company, 1989), pp. 148–201; Aharonson, **The Quadruple Trap.**

15 דוד הכהן מההגנה היה הרוח החיה בנושא שיתוף־הפעולה עם הבריטים בתחום המודיעיני מאז תחילת המלחמה. הוא קשר קשרים טובים מאוד עם אנשי מודיעין בריטיים. ראה הדוח שלו באצ"מ, S/25-205; David Hacohen **Time to Tell** (New York, Cornell Books, 1965)

16 יהודה ארזי, פעיל ותיק בהגנה, היה ראש המתכננים של הפעולות בבלקן.
Yoav Gelber, **Jewish Palestinian Voluntarism in the British Army During Second World War, Vol. 3, The Standard Bearers, Rescue Mission to the Jewish People** (Jerusalem, Yad Ben Zvi, 1983).
עמ' 150, במיוחד הערה 74; א"ה 148–14. יש לזכור שהקולונל סימונדס היה אחד מאנשיו של וינגייט שהיו ידועים בתמיכתם בציונות והקדישו את עצמם לשיתוף־פעולה בין כוחות המגן של היישוב וכוחות הצבא הבריטי.

17 Gelber, **Jewish Palestinian Voluntarism**, Vol. 3, p. 137; דין־וחשבון של וילנסקי על עבודתה של לשכת התישאול, אצ"מ S25/10630; אצ"מ S25/7823, דין־וחשבון על פעולות המשרד לחקירת מצב היהודים בגולה הנאצית, 1943–1945.

18 ב־1940 נכשלה איסטרטגיה דומה שהייתה מבוססת על שיתוף־פעולה עם הבריטים, ומדובר בפרשה הידועה של האונייה "דאריין". האונייה הזאת נמסרה מידי המוסד לעלייה לבריטים במטרה לבצע פעולות חבלה ברומניה. לאחר חודשים מספר, כשהתברר שהתוכניות לא עלו יפה, החליט המוסד להשתמש באונייה להפלגה של עלייה ב. כשהבינו זאת הבריטים דרשו לקבל שוב את האונייה לרשותם. אנשי המוסד באיסטנבול, שאירגנו את ההפלגה, סירבו להחזיר את האונייה והיא סיימה את הפלגתה, אך כשהגיעה לחיפה הוחרמה בידי הבריטים. מבצע זה העלה את המתח בין סוכנויות הביון הבריטיות לבין המנהיגים המדיניים הציונים, בין אלה האחרונים לבין הנהגת המוסד לעלייה ובין ראשי המוסד לבין עצמם. לפרטים נוספים ראה Ofer, **Escaping the Holocaust**, עמ' 49–88.

19 פרטים נוספים על עבודתם של אנשים אלה ראה ח' אשד, **מוסד של איש אחד: ראובן שילוח; אבי המודיעין של ישראל** (ירושלים, עידנים, יריעות אחרונות, 1988); Teddy Kollek, **For Jerusalem** (New York, Random House, 1979); Ehud Avriel, **Open the Gates** (New York, Athenaeum, 1975); אצ"מ, S53/230, יומן אפשטיין על ביקורו באיסטנבול, יולי 1943.

20 Ofer, **Escaping the Holocaust**, pp. 214–17, 227–34; Gelber, **Jewish Palestinian Voluntarism**, Vol. 3, pp. 156–7

21 Ofer, **Escaping the Holocaust**, pp. 218-28

22 Ofer, **Escaping the Holocaust**, pp. 227-37; המרכז לתיעוד בעל־פה, עדות אהוד אבריאל;

23 Public Record Office, (PRO) FO 371/36682 W9840, האליפקס אל משרד החוץ, 15 באוגוסט 1943, ותשובת משרד החוץ, 30 באוגוסט 1943; לנציגי הסוכנות היהודית בלונדון ובירושלים נמסר ושמית על החלטת הקאבינט ביולי 1943. נאמר להם כי ההחלטה לא תפורסם בפומבי כדי למנוע תגובה שלילית של הנאצים והערבים. לפרטים נוספים ראה Ofer, **Escaping the Holocaust**, עמ' 235–237, 226–227.

24 המרכז לתיעוד בעל־פה, עדות אהוד אבריאל; T. Kollek, **For Jerusalem**, עמ' 37–53.

25 לפי דיווח של שליחי המוסד, הרומנים היו נכונים לאפשר לאלף יהודים לעזוב מדי חודש בחודשו על סיפון אוניות רומניות מאושרות לאיסטנבול. הם ביקשו הבטחה שאחרי כל הפלגה ישובו האוניות לרומניה. ארכיון העבודה (א"ה), 21, 3/28 בינואר 1943, שיחת ברפל; ארכיון מפא"י (אמ"ה), 2, 24/23 בפברואר 1943, שיחת קפלן.

26 היה הסכם בין הסורקים לבין ברלט מהסוכנות היהודית שהם יתירו לתשע משפחות עם אשרות לארץ־ישראל לעבור בארצם מדי שבוע, ובלבד שמספר הנפשות לא יעלה על חמישים בשבוע. (ראה ברלס, הצלה, עמ' 233–234).

27 PRO FO 371/3667 W7309 במאי 17, 1943; האג'סון אל משרד החוץ.

28 לתיאור מפורט של גורל יהודי בולגריה, ראה קורות יהודי בולגריה (תל־אביב, 1970), כרך 3, עמ' 89–150.

29 Ofer, Escaping the Holocaust. עמ' 218–235; מבזק ברלס לשרתוק, 25 במאי 1943, בספרה הצלת, עמ' 224.

30 חשוב לזכור כי האדג'סן, שלא שיתף פעולה במהלך 1943, התנהג בצורה אנושית יוצאת מהכלל בינואר 1942, בעת שאוניית המעפילים "סטרומה" הגיעה לנמל איסטנבול. אז הציע שהאונייה תמשיך בהפלגתה דרומה דרך הדרדנלים, ונמף בשל כך על־ידי הלורד מוין, שר המושבות. דבר זה מעיד כי מה שהנחה אותו מעל לכל היו השיקולים המדיניים. על פרשת "סטרומה" ראה Ofer, Escaping the Holocaust עמ' 147–167 על עמדתו של האדג'סן כלפי פעילי ההצלה ובמיוחד כלפי תוכנית העלייה מבולגריה ראה שם, עמ' 225, PRO 231–235; FO 371\36679 W7309, האדג'סן אל משרד החוץ, 13 במאי 1943.

31 אצ"מ, S25/531/6, דין וחשבון של קפלן, 28 במרס 1943; דין־וחשבון של שרתוק, אוגוסט 1943.

32 אצ"מ, ישיבת ההנהלה, 36II, דין־וחשבון של קפלן, 28 במרס 1943; שם, S53/230, יומן אפשטיין על ביקורו באיסטנבול, יולי 1943; הארכיון הלאומי בוושינגטון (NAR), /4480 Ref 840.48, 7 בספטמבר 1943. שטיינהארדט אל מחלקת המדינה.

33 Ofer, Escaping the Holocaust, עמ' 214–217.

34 שם, עמ' 234–228.

35 Ofer, 1990, pp. 270–80, Wyman, The Abandonment of the Jews pp. 215–221.

36 אצ"מ, S25/8908, "שוויץ כבסיס לפעולה", ללא חתימה.

37 אצ"מ, S25/205, דין־וחשבון של זסלני, 12 בנובמבר 1944.

משואה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך כ"ג

משואה, יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי
המכון ללימודי השואה

תל-יצחק, ניסן תשנ"ה – אפריל 1995